

Att odla sin mänsklighet

Maria Carlshamre

Låt oss börja med något enkelt: En lärares uppgift är att förmedla kunskap. Det låter ju enkelt, men redan här skulle de allra flesta filosofer protestera – vad kunskap är tillhör de frågor som fortfarande debatteras med hetta inom denna disciplin som utifrån kan förefalla så sval. Låt oss därför börja med en formell definition som många filosofer tar som utgångspunkt:

Den klassiska definitionen av kunskap lyder: ”Jag vet att något är fallet (exempelvis att kiosken nere på hörnet är öppen till elva på kvällen) om och endast om a) påståendet är sant, dvs kiosken verkligen är öppen till elva på kvällen, och b) jag har goda skäl att tro att det är sant. Nu verkar ju saken åtminstone formellt klar, men filosofen ger sig inte. För vad betyder det att säga att något är sant? Och vad har denna formella definition att säga om sanningsbegreppets sociala dimension? Vad kan vi säga om sanningens sociala motsats, lögnen?

Låt oss göra en liten resa i tiden. London i juni 1815. Nathan Rothschild får via egna kurirer från Waterloo veta att Napoleon är besegrad. På Londonbörsen råder det däremot ännu ovisshet och mycket stor nervositet. Sedan flera dagar tillbaka surrar luften av rykten. Ett besked om att Wellington segrat väntas utlösa en kursexplosion medan ett meddelande om nederlag leder till börskrasch. Alla spekulanter tror sig veta något, men det finns bara en som verkligen vet besked. I stället för att genast utnyttja sitt förspång och snabbt förse sig med börsapper vågar sig Nathan Rothschild emellertid på ännu en bluff. Han skickar sina agenter till börsen för att bjuda ut det han påstår är gamla värdepapper, till vilket pris som helst, bara bort med dem. ”Vi Rothschilds säljer” låter han sprida i stan. Budskapet går som en löpeld genom City och Rothschilds försäljning utlöser slutligen panik. Först faller kurserna på de brittiska statsobligationerna, och sedan bryter hela värdepappersmarknaden samman. Alla säljer, och Nathan Rothschild syns och är med. Mitt under paniken är det ingen som undrar vem som egentligen köper den oerhörda mängden värdepapper i denna situation: Det är Nathan Rothschilds mellanhänder. Och de köper allt de kan få tag på, naturligtvis även de obligationer som Rothschild själv frikostigt lämnar ifrån sig. Nästa dag kommer budskapet om segern vid Waterloo till London även officiellt – börskurserna

skjuter i höjden, alla vill plötsligt ha värdepapper igen. Alla utom Nathan. Han ställer sig glädjestrålade mot en börs spelare mitt i vimlet och kan nu med jättevinst sälja de papper han förvärvat dagen innan. Över en natt och med hjälp av en lögn har han blivit rik.

Rothschild har dock inte blivit kallad Nathan lögnaren. Snarare har generationer av börsmäklare berömt honom och kallat honom Nathan den vise. Men vad är då skillnaden mellan Rothschilds osanning och den svekfulla lögn som alla skulle fördöma? Finns det olika sorters osanningar, där vissa är, om inte prisvärda så i alla fall acceptabla, medan andra är klandervärda?

För Thomas av Aquino (1225-1274) fanns det ingen skillnad – en lögn är en lögn. Den som ljugar bringar inte bara språket i oordning utan även sig själv, naturen och samhället, ja hela skapelsen. Genom att tala sanning inför sina medmänniskor respekterar man dem som personer. Lögnen däremot upplöser personligheten och urholkar hela samhällets moraliska medvetande, som är baserat på fullt förtroende mellan medlemmarna. ”Att vara sanningens ärlig och ärlig i alla sina uttalanden är ett heligt, absolut bindande förnufts bud som inte kan inskränkas genom någon konvention”.

Liknande tankegångar uttryckte Immanuel Kant (1724-1804). Oavsett om det klokaste vore att ljuga, oavsett om det leder till en övervikt av gott över ont, oavsett om ingen kommer till skada genom en lögn så är den ändå förkastlig. Lögnen urholkar en central civilisatorisk rättsprincip och här finns inga kompromisser. Kant går så långt som till att säga att man inte ens får ljuga för en mördare, som förföljer ens vän, om han frågar var han håller sig gömd. Och han motiverar sin hållning med förnufts skäl: Lögnen skadar inte bara lögnaren själv – i både moralisk och praktisk bemärkelse. Den lägger också grunden till ett varaktigt missförhållande till omvärlden – det är mänskligheten som står på spel. Genom att ljuga för samtals- och affärspartners förstör man det ömsesidiga förtroendet och det offentliga samtalet. ”Den som en gång ljugar tror man inte även om han talar sanning”.

Thomas av Aquino och Kant representerar ett synsätt där handlandet i sig självt är moraliskt eller omoraliskt – att tala sanning är alltid moraliskt rätt, att ljuga är alltid moraliskt fel. Andra filosofer, däribland utilitaristerna, menar tvärtom att det enda som är moraliskt relevant är konsekvenserna av handlingen. En lögn kan vara det mest moraliska i en given situation – allt beror på följderna. För en utilitarist är det en självklarhet att Kants hårda krav är absurda: Om en känd mördare är ute efter din vän och frågar dig var han håller sig gömd så är det naturligtvis moraliskt riktigt att inte säga sanningen. Att på det här sättet hävda att det finns fall av rättmätigt ljugande innebär dock inte att en utilitarist måste hålla med om att Rothschild gjorde det moraliskt riktigt när han undanhöll Londonbörsen sanningen om slaget vid Waterloo.

Kanske kan Rothschilds beteende beskrivas med hjälp av Ludwig Wittgensteins (1889-1951) språkspelsbegrepp. Under sitt liv kom Wittgenstein att i grunden förändra sin syn på språket och därmed också på vad filosofi är. Efter att han tidigare varit med och format den dominerande uppfattningen att språkets centrala funktion är kunskapsbärande och kunskapsförmedlande kom han så småningom att inta en helt annan ståndpunkt. Förutom språkets beskrivande karaktär kom han mer och mer att intressera sig för den mångfald andra funktioner som språket också har. Och han kritiserar den person han kallar "författaren till Tractatus Logico-Philosophicus" dvs sitt yngre jag, för dennes förenklade syn på hur språket är uppbyggt.

Denne Wittgenstein II ger en istället lång lista på vad man kan göra med och i språket, däribland "att ge och lyda order, att beskriva ett föremål, att framställa ett föremål efter en ritning, att berätta något, att hitta på en historia, att spela teater, att sjunga dansvisor, att gissa gåtor". Och han liknar orden vid verktyg i en verktygslåda. Med ordet "språkspel" vill han framhäva, att talandet av språket är en del av en verksamhet, eller av en livsform och inte kan förstås utanför denna.

Enligt detta synsätt kan inget påstående analyseras i isolering. Därför är en lögn heller aldrig en enstaka språkhandling. Den måste alltid ses i sitt "naturliga" sammanhang, den väv av språkliga och andra handlingar som ger orden och uttrycken dess innebörd. Och inte nog med det – språkets regler är inte som juridikens lagar fixerade. De befinner sig i ständig förändring. Som Wittgenstein påpekar förekommer det att vi spelar och "gör upp reglerna medan vi håller på".

I det språkspel som börsern utgör ingår vissa grundöverenskommelser, men där ingår inte det generella löftet att alltid säga sanningen, hela sanningen och inget annat än sanningen. Alla som ger sig in i spelet vet att det finns situationer när spelarna på börsern undanhåller information och därmed undviker sanningen. Det ingår i systemets regler, och lögnen, eller snarare en viss typ av lögn, är därför inte att betrakta som omoraliska.

I det här perspektivet kan man kanske också se dåvarande finansminister Göran Perssons famösa osanning om sin kandidatur till statsministerjobbet. Hans kategoriska *nej* som blev ett *ja* har uppenbarligen inte legat honom i fatet på det sätt som politikerns slirande på sanningen brukar. Förklaringen skulle kunna vara att osanningen ingick i det informella spelet kring valet av statsminister – vilket också gjorde att journalisterna fortsatte att fråga honom trots att han avgett sitt kategoriska och eviga nej.

Ljugande personer som känner behov av stöd för sitt agerande kan finna argument hos åtskilliga filosofer.

Friedrich Nietzsche (1844-1900) misstror Platons och många andra filosofers tro på det sannas, det godas och det skönas eviga idéer. Eftersom män-

niskan är en begränsad varelse som inte kan annat än se världen ur ett visst perspektiv, som inte förmår se helheten, så är själva perspektivet en förutsättning för allt liv och all kunskap. Det finns inga objektiva eller av Gud garanterade värden eller sanningar, därför är bedrägeri, smicker, lögn och förtal enligt Nietzsche inte omoral utan en speciell talang som rätt använd leder till framgång.

För den franske existentialisten Jean-Paul Sartre (1905-1980) fanns det bara ett slags lögn – självbedrägeriet. Han hävdade att de flesta människor är fasta i ett tillstånd av ”mauvaise foi”, ond tro, vilket är det samma som inre ouppriktighet. Människor tror felaktigt att de måste göra vissa saker, de tror att de är de etiketter de sätter på sig själva, oavsett om det handlar om ett yrke, en position, en ålder eller ett kön. Men människan äger överhuvudtaget inte något fast vara med bestämda egenskaper, så som ett ting har fasta egenskaper. Hon är i stället till sitt väsen bestämd bara genom sin frihet att skapa sig själv. Den som agerar som om det bara fanns en sanning, som om alternativen inte fanns, ljuger däremot redan från första början. Hon lever i en lögn om sig själv.

Den filosofiska diskussionen om sanning är i högsta grad levande – trots tvåtusenfemhundra års filosofisk diskussion finns det än idag ingen teori om sanning som alla accepterar som den korrekta. Bland de olika konkurrerande sanningsteorierna är korrespondensteorin den klassiska – ett påstående är sant om det i verkligheten är så som påståendet säger, sanningen består i överensstämmelsen mellan språk och värld. Men hur kan vi veta säkert att det är så som påståendet säger? Hur kan vi vara säkra på att vi nått sanningen? Det vi tror är sant kanske inte är det.

Detta problem har vissa filosofer löst genom att ge sanningsbegreppet en annan innebörd. En sådan alternativ sanningsteori är den pragmatiska. Enligt denna teori av amerikanskt snitt är, något tillspetsat det som fungerar sant. Den amerikanske filosofen och psykologen William James (1842-1910) definierade på detta sätt sanning som det vilket är långsiktigt mest fruktbart som handlingsgrundval. Utgångspunkten är att all vår kunskap är provisorisk och i princip felbar. Ett sant påstående är det som är användbart inom den vetenskapliga kunskapsutvecklingen eller för att bemästra praktiska uppgifter i livet.

En annat alternativ uppfattning om sanning är koherensteorin. Enligt denna uppfattning är ett påstående sant om det kan infogas utan störningar i ett helt sammanhang av påståenden – om det inte finns något annat påstående som säger motsatsen. Ytterligare en variant är konsensusteorin där sanningen definieras som samstämmigheten i en diskussion mellan de som är berörda. För att skilja sanna påståenden från osanna refererar man här till

andras bedömning. Villkoret för att påståenden ska vara sanna är att alla instämmer.

Men en korrespondensteoretiker skulle invända att alla dessa olika uppfattningar och påstådda sanningsteorier egentligen inte handlar om sanning utan om olika metoder för att uppnå sanningen. Ett påstående är fortfarande sant bara om det överensstämmer med verkligheten. I en mycket enkel vardaglig mening är det också uppenbart att det som de flesta av oss skulle kalla sanning varken är det som är nyttigt, det som kan infogas bland givna påståenden eller möjligheten att komma överens. Hanteringen av Estoniaolyckan är ett praktiskt exempel: Haverikommissionen hade stora problem med att komma överens, politiska hänsyn måste tas – men kan det verkligen vara relevant för vad som faktiskt orsakade olyckan? När sanning blir samma sak som överenskommelse kan den moraliska känslan för vad som är osanning gå förlorad.

Låt oss återgå till början – lärarens uppgift är att förmedla kunskap. Det låter ju som sagt enkelt. Men vad var då kunskap? Blev vi klarare över vad sanning är?

Låt mig göra något som filosofer älskar att göra – ställa saker och ting på huvudet och istället ifrågasätta om det verkligen är en lärares uppgift att förmedla kunskap. Kanske är det allra viktigaste uppdraget för en lärare för barn i alla åldrar istället att vara en förebild. Frågan om lärarens uppgift handlar isåfall snarare om karaktär. Något som i slutändan också kommer att handla om kunskap. Följ med mig:

För alla tänkare som lyfter fram karaktären som det centrala etiska begreppet är Aristoteles utgångspunkten. Enligt Aristoteles (384-322) är det omöjligt att en gång för alla bestämma vad som är rätt att göra – varje enskild situation är ny och kräver en egen bedömning. Var och en måste därför som unik individ finna sin egen väg – den praktiska visdomen måste läras in av varje människa på hennes eget sätt. I inledningen av varje människas moraliska karriär, i barndomen, handlar den moraliska uppfostran i praktiken om dressyr, barnet ska imitera och upprepa lovvärda handlingar. I detta skede är det inte möjligt att motivera och förklara varför. Först så småningom kan de normer som styr handlingarna verbaliseras och göras medvetna, men inga språkligt formulerade regler kan ersätta den genomlysta praktiska verksamheten.

Vi kan jämföra med musicerande. När man börjar lära sig ett instrument måste man drillas för att på enklaste sätt kunna skilja mellan rätt och fel. Det handlar om upprepning och repetition tills instrumenthanteringen är en del av den kroppsliga förmågan – lika naturlig som att gå. Denna inlärningsprocess har ett öppet slut där friheten ökar successivt. Att verkligen behärska den moraliska färdigheten handlar till slut om att kunna handskas med oförut-

sedda situationer – detta påminner om musikalisk improvisation. Med övning kommer man så småningom att nå det stadium när den moraliska omdömes- och handlingsförmågan liknar den kreativa friheten i konstnärligt skapande. Den situation när vi inte längre medvetet flyttar våra fingrar över instrumentet efter förutbestämda regler utan instrumentet snarare är ett organiskt uttryck för våra känslor och stämningar.

I den moraliska kreativa friheten skapar vi på liknande sätt den situation vi befinner oss i – genom att följa regeln på ett oförutsägbart sätt uppfinner vi den regel vi följer, i samma stund som vi följer den. Tecknet på att den moraliska handlingen också är ett uttryck för den moraliska karaktären är den handlandes glädje vid handlandet. För Aristoteles är detta grunden till hans påstående att det moraliska livet är behagligt för människan. Den som handlar klandervärt kommer på sikt istället att skada sig själv, den omoraliska handlingen upplöser personligheten och urholkar samhällets moraliska medvetande.

Moralfilosofin är enligt Aristoteles en övning i självkänedom av individer som försöker leva väl – en ständigt pågående färdighetsträning i den moraliska praktiken. Därför gör man barnet en tjänst när man i uppfostran strävar efter att i barnet skapa den rätta karaktären. Då blir moralen inte en plågsam plikt utan en naturlig handling präglad av glädje.

För Michel de Montaigne (1533-1592), en av renässansens främsta tänkare, är människans uppgift att odla den egna mänskligheten. Hans uppfattning i frågan om uppfostran och utbildning är präglad av en skeptisk attityd, ”att tvivla är mig lika kärt som veta”. Det centrala är att stärka elevens eget omdöme. Målet är att bli en bättre människa och med det menar han en självständig människa som tänker och handlar själv.

Att uppvisa gott omdöme är att praktiskt handla på det sätt som visat sig fungera bäst i just de sammanhangen. Samtidigt går det inte att predika mekanisk precision eller avkräva verksamheten en uppsättning normer som inte hör hemma där. Det handlar om att se vad som fungerar, att förstå det unika i en given situation, i en viss kombination av sociala, personliga och ekonomiska faktorer. Det är en förmåga som man inte kan läsa sig till. Att bli en människa är att tillägna sig en praktisk förmåga som bygger på talang, drillas av förebilder och tränas av erfarenheten. Och som till sist kan resultera i en förmåga att hantera det oförutsägbara som påminner om konstnärens skapande.

Är då det självklara idealet, den bästa människan den som alltid bara tänker på andra och aldrig på sig själv eller sina egna intressen? Historiska hjältar som Raoul Wallenberg och Oskar Schindler visar hur människor som i vanliga fall varken är modiga eller framstående förmår begå heroiskt altruistiska handlingar under rätta omständigheter. Men det handlar inte bara om

altruism. Även om den enklaste egoism kan förefalla sammanfalla med det kortsiktiga intresset så finns det dessutom långsiktiga argument för ett etiskt agerande. Tillit och förtroende är också långsiktig egennytta.

En av vår samtids allra främsta filosofer, Karl Popper (1902-1994), byggde sitt tänkande på en insikt om misstagens grundläggande betydelse för att nå ny kunskap. Att fela är djupt mänskligt och vi gör det hela tiden. Vi människor är felbara, påpekar Popper.

Det finns två grundläggande olika sätt att förhålla sig till denna insikt, det ena att till varje pris försöka undvika alla misstag med målet att ändå bli ofelbar. Enligt Popper är detta inte bara fel, det är principiellt omöjligt och bygger på en felaktig uppfattning om vad kunskap är. Popper kunskapsyn kallar han kritisk pluralism – när man söker efter sanningen bör så många teorier som möjligt läggas fram i konkurrens med varandra. Sanningshalten är avgörande – i den kritiska prövningen ersätter den bättre teorin den sämre. Därför är också själva arbetet med att hitta sanningen avgörande.

Nu påpekar Popper att detta sökande efter sanning alltid letar sig fram genom misstag. Det enda verkligt farliga misstaget är att tro att det alls är möjligt att eliminera misstagen, att tro att vi är ofelbara. Med detta som utgångspunkt formulerar Popper en praktisk handlingsmanual som kan användas i pedagogiska sammanhang, en ny yrkesetik som bygger just på insikten om misstagens betydelse för ny kunskap. Han kritiserar den gamla uppfattningen att varje lärare bör eftersträva att bli en auktoritet som aldrig kan beslås med misstag. Detta leder inte bara till intolerans – i förlängningen medför det också att man inte lär sig av de misstag som oundvikligen ändå inträffar. Istället för att gömma undan misstagen, bestraffa dem som påpekar dem eller förneka att de alls har inträffat, bör vi förvänta oss att misstag kommer att inträffa och bygga strukturer som hanterar dem när så sker. Vi måste ständigt hålla utkik efter misstag, när vi finner dem måste vi analysera dem noggrant för att kunna gå vidare. Därför är självkritik, intellektuell hederlighet och mottaglighet för andras kritik inte bara moraliskt föredömliga. De är en förutsättning för allt rationellt beslutsfattande och därför också en självklarhet för varje tänkande person. Kanske är det mest betydelsefulla en lärare kan göra är att göra fel – och visa hur detta faktum ska hanteras. Här ser vi också omedelbart en praktisk innebörd i det ibland floskulöst tomma honnörsordet demokratisk fostran.

Således, läraren ska inte förmedla kunskap, hon ska gärna göra fel och hon ska vara en förebild. Visst är det logiskt? Men på vilket sätt kan detta ändå medföra kunskapsinläring? Nu måste vi titta närmare på ett fenomen som ibland kallas tyst kunskap.

Tyst kunskap har nästan blivit ett mystiskt fenomen. Det kanske delvis beror på att det kan framstå som en hemlig rest av genuint mänsklig verk-

samhet i en tid när datorer och automater är på väg att ersätta oss. Ändå handlar det egentligen om något så vardagligt som den kunskap om att gå som den har som kan gå, eller den kunskap om cykling som den har som kan cykla. Låt mig därför först peka på vad tyst kunskap inte är: a) Tyst kunskap är inget mystiskt, paranormalt eller esoteriskt. Det är inget hemligt, fördolt för de flesta. b) Tyst kunskap går att diskutera – den är inte stum. Man kan diskutera skicklighet när det gäller skidåkning eller skådespeleri, även om man inte kan tillägna sig själva färdigheten på så vis. c) Tyst kunskap är inte intuition. Det är ingen medfödd, passiv förmåga som vissa människor har och andra inte. Man kan tillägna sig tyst kunskap, träna sig och bli bättre – även om det inte skadar med litet begåvning i botten. Låt oss titta närmare på cyklandet. Att lära sig cykla är regelstyrt i bemärkelsen att det är regelmässigt, men det låter sig inte uttryckas i form av uttalade regler. Ingen kan bli cyklist genom att läsa en bok eller höra en föreläsning. Enda sättet är att själv pröva på och bästa sättet är att göra det tillsammans med någon som kan visa hur man gör. Reglerna för cyklandets praktik har snarare formen av ett typ-exempel eller en modell att efterbilda. Dessa regler är konstitutiva till sin karaktär, vilket innebär att de i en viss mening också konstituerar dvs utgör verksamheten – reglerna kan inte separeras från handlingen. De skiljer sig därmed från de som efter Kant brukar kallas regulativa regler, som kan formuleras oberoende av den verksamhet som regleras. Dessa regler kan vi först lära oss och sedan hur de ska tillämpas.

Den tysta kunskapens konstitutiva regler är tvärtom svåra att skilja från det beteende eller den verksamhet som de reglerar. Det regelmässiga beteendet är helt enkelt ett uttryck för regeln. I den mån det alls är möjligt att formulera regeln så är det i form av en uppmaning Gör så här! att upprepa eller imitera ett visst beteende.

Barnets ursprungliga regelföljande har denna karaktär, om det inte handlar om ett rent slumpbeteende. Ett litet barn kan inte följa en regulativ regel, det förstår inte vad en regel är, däremot kan det mycket tidigt upprepa eller härma ett beteende. Att lära sig följa regler börjar alltså som ett slags dressyr. Denna primitiva form av regelföljande – att följa en regel genom att utföra en handling – ger så småningom upphov till en mer kreativ variant där det handlar mindre om ren imitation och mer om att skapa nytt – vi lär oss så småningom gissa hur vi ska fortsätta utifrån de exempel vi får.

Denna inlärningsprocess har ett öppet slut där friheten ökar successivt. Att verkligen behärska en färdighet handlar till slut om att kunna handskas med oförutsedda situationer. Med träning kommer man så småningom att nå det stadium när verksamheten är en del av den kroppsliga förmågan – lika naturlig som att gå. Oavsett om det handlar om att spela basket eller dirigera en orkester så kommer vår kreativa frihet att göra det möjligt för oss att

skapa en helt ny situation. Därigenom uppfinner vi de regler vi följer, i samma stund som vi följer dem.

När vetenskapsteoretikern Michael Polanyi i bl a *The Tacit Dimension* (1967) förde fram begreppet tyst kunskap var det som kritik av den traditionella positivismens vetenskapssyn. Vi vet alltid mer än vi kan säga, poängterade Polanyi, vi kan inte göra all vår kunskap explicit. Men om man inte kan göra kunskapen explicit blir den personlig, vilket medför att det är lönlöst att försöka finna helt opersonliga kriterier på kunskapens giltighet.

Begreppet tyst kunskap är fortfarande omstritt, framförallt frågan kring vad datorer på ett principiellt kan göra – eller framförallt vad de anses inte kunna göra. Många har velat sätta gränsen för vad som är tyst kunskap just med utgångspunkt i vad datorer inte kan. Uppenbart är att det finns mänsklig kunskap som i första hand präglas av att man tillägnar sig den via erfarenhet och träning, inte genom formell eller teoretisk inläring. Lika uppenbart är att det inte förefaller finnas datorer som fritt skapar nya regler, som improviserar. Men man bör vara försiktig att uttala sig om vad som är möjligt och inte möjligt när det gäller tänkande maskiner. Inom filosofin växer samtidigt fram en renässans för Aristoteles moralfilosofi som tillsammans med den senare Wittgensteins språkfilosofi utgör centrala inslag i resonemangen kring den tysta kunskapen. Eftersom det inte går att på förhand ge de generella regler som avgör hur vi ska handla så blir också konkreta råd, exempel och förebilder mycket viktigare än formella regler. Lärarens uppgift blir att ta principen att varje individ är unik på allvar, och se sig själv som förebild snarare än kunskapsspridare.

Detta innebär att de stora frågorna: Hur man blir en bra människa, en god medborgare, en demokratisk och tolerant person får en mycket praktisk och handfast innebörd och riskerar inte att reduceras till tomma honnörsord.

Målet handlar lika mycket om social fostran som om faktakunskaper. Det handlar inte om faktakunskaper utan snarare om att träna det omdöme som medför ett genuint kunskapsintresse, men som också ger respekt för olikhet och ansvarstagande. Den moraliska insikten är aldrig rent teoretisk, den kan bara utvecklas genom träning.

Nu har jag talat om och citerat ur vår betydelsefulla tradition, den klassiska, västerländska, filosofiska traditionen. Det är många som gör det. Och många gör det också på ett politiskt sätt, för att försvara den kanon som stått sig över tusentals år. Låt mig därför bara till sist komma med en liten påminnelse, inspirerad av Martha Nussbaums utmärkta bok *Cultivating Humanity* (1997).

I Aristofanes pjäs *Molnen* förekommer en uppviolare vid namn S. Han lurar unga män i Aten att sätta sig upp mot sina föräldrar och dra allt dom finner värdefullt i smutsen. S kontrasteras mot en gammal ärrad och heder-

vård soldat som försöker övertyga de unga att Aten har ett stolt förflutet med många ärofyllda segrar, och han uppmanar dem att lyda och älska sina föräldrar och följa sitt lands traditioner. Men den gamle soldatens vädjanden är förgäves – S väg är mer lockande. Hos honom behöver de varken lyda eller marschera, istället får de lära sig att slappa på stans gator, klaga och ifrågasätta allt. Bland föräldrarna i Aten stiger oron. Molnen slutar med att en av de unga männen hävdar att han anser sig ha rätt att slå sin far, varpå fadern i vredesmod bränner ner det hus där kretsen kring S samlas.

Idag skulle vi säga att det är en nidbild Aristofanes har ritat – för pjäsen handlar om Sokrates. Men i sin samtid var Aristofanes långt ifrån ensam om sin uppfattning. Tjugofem år efter att Molnen uruppfördes dömdes verklig-
hetens Sokrates 399 f Kr till döden, anklagad för att ha förlett den atenska ungdomen. Det var en dom som väckte få protester. Försvaret av Aten krävde att de unga blev ansvarstagande medborgare beredda att försvara sitt land. Men Sokrates kritiska attityd ansågs göra dem odugliga i strid och han be-
traktades därför som en påtaglig säkerhetsrisk.

Det paradoxala är givetvis att den man, som för 2400 år sedan tömde giftbägaren för att han utmanade det traditionella samhället, idag själv hyllas som traditionsbärare. Platons dialoger, som tillhör vår kulturs kanoniska texter, har gjort Sokrates tänkande till den västerländska filosofins utgångspunkt. Men vad stod Sokrates för, bortom all kanonisering? Enkelt uttryckt inleds vår filosofiska tideräknings början med Sokrates – grekiska filosofer före honom brukar helt enkelt kategoriseras som försokratiker. Dessa hade var och en monopol på sanningen. Parmenides hade fått sin kunskap av gudarna, Empedokles såg sanningen sedan han hade reinkarnerats som pojke, flicka, buske, fågel och fisk, medan Herakleitos djupsinniga aforismer antydde att sanningen fanns i det fördolda. Enligt alla dessa filosofer var sanningen åtkomlig bara för ett litet fåtal, oftast bara dem själva, och deras tänkande rörde ting långt ifrån de flesta människors bestyr – universums skapelse, varats och tidens egentliga natur. Och trots att de var greker hörde ingen av dem hemma i Aten vilket gjorde att de hade liten kontakt med den unika atenska demokratin. Men Sokrates var atenare och i honom fick Aten och världen en tänkare med en helt ny attityd, med ett ideal som är relevant än idag. Hans grundläggande övertygelse var nära förbunden med demokratin: Sanningen är tillgänglig för alla som kan tänka och alla har något att bidra med i sökandet efter sanning. Till skillnad från sina föregångare så gjorde han dessutom en poäng av att han själv inte visste någonting – ”det enda jag vet är att jag ingenting vet”.

I Sokrates försvarstal får man mönstret i metoden: Sokrates ber någon om en sammanhängande, motsättningsfri definition av något centralt filosofiskt begrepp, som jämlikhet, rättvisa eller kunskap. Den han frågar är ofta

en person som ”anses kunnig och insatt av många människor – särskilt av sig själv”. Sokrates ikläder sig stor ödmjukhet – själv vet han ingenting, men är beredd att lära sig. När experten till sist inte förmår besvara Sokrates förrädiskt oskyldiga frågor uttrycker Sokrates stor förvåning. Och hans slutsats blir att han själv, trots att han inte vet någonting, ändå vet mer än denne expert, eftersom han åtminstone vet hur komplicerade begreppen är och hur grumlig hans egen förståelse är, medan den föregivna experten inte bara saknar adekvat uppfattning om begreppen utan dessutom insikt om sin egen brist. Till skillnad från Sokrates vet han inte ens att han ingenting vet. Denna ironiska ödmjukhet blir fullt synlig när Sokrates hävdar att alla därför måste inse hur betydelsefull han själv är för demokratin – han är som en stingande broms på en ädel men slö häst.

Det är inte särskilt svårt att se hur denna attityd kunde reta gallfeber på människor i Sokrates omgivning. Men liknelsen med hästen och bromsen har en viktig poäng som nyanserar bilden av den irriterande filosofen. Hästen är nämligen ädel – demokratin är i grunden något bra. För att inte slöa till kräver dock denna ädla varelse någon som sticker den av och till, först då blir demokratin verkligen levande. Här finns embryot till den liberala tanken att åsikter som aldrig möter något motstånd förtvinar, oavsett hur goda de är.

Den sokratiske attityden är per definition den filosofiska. Filosofen är ingen hejklacksledare, det handlar inte om att få folk med sig, utan att locka fram deras eget tänkande. Det är lätt att se hur denna inställning lockar fram pedagogiska ambitioner.

Givetvis var Aristofanes skildring en nidbild, men där finns samtidigt en nyckelpassage. Den stora faran med Sokrates, antyder Aristofanes, är att de unga männen inte blir ansvarstagande medborgare. Men enligt Platon var dock Sokrates syfte just att skapa ansvarstagande medborgare. Den skenbara paradoxen löses med Sokrates viktiga tillägg att detta ansvar förutsätter självständigt tänkande. Den som bara övertar den befintliga traditionen okritiskt blir ingen fullvärdig medborgare.

Synen på medborgarens roll ligger bakom och formar striden mellan traditionalister och kritiker under årtusendena efter Sokrates. När det gäller synen på utbildning har de som vill förmedla en given uppsättning normer stått mot dem som vill fostra till kritiskt tänkande. Även om Sokrates inte själv formulerade någon läroplan så inspirerade han de stoiska tänkarna och hos dem finner man konkreta råd om utbildning. I ett brev till sin gode vän Lucilius diskuterar den stoiske filosofen Seneca den traditionella utbildningen för överklassens unga i kejsartidens Rom. Dessa studia liberalis var en inskolning i vad som ansågs viktigast för landets högvälborna unga män och där ingick grammatik, musik och poesi, en smula matematik och vetenskap samt retorik. Ordet liberalis betyder i det här sammanhanget ”det som passar

den frie ädlingen”, men Seneca är mycket kritisk: Den enda utbildning som förtjänar namnet liberalis, är den som gör eleverna fria, som ger dem förmågan att ta ansvar för sina egna tankar och kritiskt granska sitt eget samhälles normer och traditioner.

Via en av de amerikanska grundlagsfäderna, Thomas Paine, kom den stoiska uppfattningen om högre studier att påverka synen på universiteten i USA. Latinets uttryck blev liberal studies, och stod för något annat än yrkesutbildning – en inskolning i medborgarskap. Men liksom under antiken går meningarna fortfarande isär om vad som kännetecknar en god medborgare.

Det gentlemannaideal som Seneca kritiserade har än idag sina förespråkare. Gentlemannidealets motsats är begreppet världsmedborgare, som myntades redan av den slagfärdige Diogenes i tunnan, som på frågan vilket land han kom ifrån svarade att han var en medborgare i världen. Den multikulturella debatt som många idag uppfattar som en tillfällig tankefluga har alltså i själva verket antika anor. Kärnan i Diogenes världsmedborgartanke, som sedan utvecklas av stoikerna, är att vår mänsklighet kräver av oss att vi respekterar alla människors förmåga till förnuft och strävan efter rättvisa, oavsett var de bor, oavsett vilka gudar de tillber, oavsett deras kön och oavsett vilken färg deras hud har. För att kunna utveckla denna inställning till andra människor krävs kunskap, självkritik och inlevelseförmåga. Vi måste dels veta hur människor som är annorlunda oss faktiskt lever och tänker. Vi måste dessutom granska vår egen tradition och skärpa vår blick för vad som är och vad som inte är värdefullt i den. Och vi måste därutöver träna vår fantasi så att vi bättre kan leva oss in i andras situation, föreställa oss hur det skulle vara att leva deras liv. Allt detta bör en högre utbildning innehålla som i Sokrates och Senecas anda strävar efter att göra oss till goda världsmedborgare. I förlängningen bygger givetvis denna syn på medborgarskapet på en uppfattning om demokratin. Demokratin försvagas om man bara ser den som ett hopsamlade av intresseyttringar, medan den förstärks om man istället uppfattar den som resultatet av genomtänkta resonemang kring det allmänna bästa. Även här finns ett eko tillbaka till Sokrates som föredrog demokratin därför att den erkände alla människors förmåga att resonera och välja. Men denna förmåga är inte statisk och inte heller en gång för alla given – därför blir också utbildningen avgörande.

Det förekommer en kritik av denna kvalificering av demokratibegreppet som härrör från en rädsla för förmynderi. Om det inte är vad människorna här och nu tycker som är den sant demokratiska uppfattningen, vem sitter då inne med denna kunskap? Riskerar vi inte att hamna i elitstyre?

Denna fara bör vi vara på vår vakt emot, men den får inte hindra oss från att utveckla demokratin. Rädslan för förmynderi bör inte heller skrämja oss från att säga att människor ibland faktiskt inte förmår uttrycka sin sanna

mening. Brist på kunskap, sociala hinder, psykiska hot eller fysiskt våld – exemplen kan mångfaldigas. Den sokratiskt inspirerade respekten för alla människors värdighet leder oss till en strävan att undanröja dessa hinder. Att alla människor har en grundläggande rätt att uttrycka sin åsikt betyder inte att alla åsikter är lika giltiga eller lika värdefulla. Bättre eller sämre beror bland annat på hur många olika perspektiv som åsikten bygger på. Ju fler uppfattningar man tar hänsyn till när man resonerar kring en given fråga, ju bättre man kan leva sig in i andras situation, föreställa sig hur man själv skulle känna och tänka om man var i deras ställe, desto bättre grundad och genomtänkt är ens ståndpunkt.

Skolornas och universitetens uppgift är att fånga och förmedla kunskaper om hela den mångfacetterade värld vi lever i. Men under mycket lång tid var stora grupper utestängda från att själva studera på universiteten och det föregivna studiet av människan uteslöt stora delar av den faktiska mänskligheten – däribland kvinnor, svarta, homosexuella och människor utanför västvärlden. Att bara förbluffas över detta historiska faktum är för enkelt. Istället ska vi försöka skärskåda det vi själva tar för givet, vilka dolda förutsättningar vi har för det vi ser som alldeles naturligt. Vi måste granska oss själva.

Den nödvändiga kritiska granskningen av den egna kulturen får inte förväxlas med den enklaste formen av relativism. Relativismen är självmotsägande – när man avvisar den grundläggande respekten för förnuft hos alla människor upphäver man därmed också grunden för all moral. Det allvarligaste hotet mot den sokratiska attityden kommer dock från dem som vill ersätta upplysningstänkandets universalism med separatistisk identitetstänkande. Att den västerländska traditionen i 2400 år har utgett sig för att tala i människans namn, men i stor utsträckning förträngt allt utom vita heterosexuella män, tar identitetstänkarna som utgångspunkt för att varje grupp nu måste skapa sig sin egen identitet med sin egen historia, sin egen litteratur och sin egen filosofi.

Men alla medborgare behöver studier i samernas, zigenarnas, tattarnas och de homosexuellas historia – därför att det är en sedan länge osynlig del av vår gemensamma historia. Just för att vi alla är mänskliga behöver vi få inblick i alla de uttryck mänskligheten kan ta sig – att dessa grupper har uteslutits så länge är inget skäl att bygga reservat. I namn av att bekämpa förtrycket skapar identitetspolitiken dessutom splittring. Varför ska en zigenare eller same bry sig om att också homosexuella får ge sin bild av verkligheten om hela poängen bara är att var och en ska få sin egen spegel? Målet för de liberala studier som i Senecas och Sokrates efterföljd ska forma morgondagens människor till världsmedborgare borde istället vara att öka förståelsen för mänsklig mångfald; att lära sig vara kritisk till sitt eget kulturarv utan att förfalla till simpel relativism.

Visionen av den sokratiskt inspirerade utbildningen baserad på mottot ”Det enda jag vet är att jag ingenting vet” är en central uppmaning inte bara till lärare och elever i skolan utan till oss alla. Som Seneca skriver: ”Snart har vi dragit vårt sista andetag. Låt oss, så länge vi lever, så länge vi är bland människor, odla vår mänsklighet”.

Som jag tidigare nämnde så byggde en av vår samtids allra främsta filosofer, Karl Popper (1902-1994), sitt tänkande just på insikten om misstagens grundläggande betydelse för ny kunskap. Jag repeterar: Istället för att gömma undan misstagen, bestraffa dem som påpekar dem eller förneka att de alls har inträffat, bör vi förvänta oss att misstag kommer att inträffa och bygga strukturer som hanterar dem när så sker. Vi måste ständigt hålla utkik efter våra egna och andras misstag, när vi finner dem måste vi analysera dem för att kunna gå vidare. Därför är självkritik, intellektuell hederlighet och mottaglighet för andras kritik inte bara moraliskt föredömliga. De är en förutsättning för att kunna skapa och förmedla ny kunskap.

Not

I *Den tänkande chefen* (1999) ger jag en närmare presentation av de tänkare som diskuteras i artikeln.

Referenser

- Carlshamre, Maria (1999): *Den tänkande chefen*. Stockholm: Industrilitteratur.
- Nussbaum, Martha (1997): *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Polanyi, Michael (1967): *The Tacit Dimension*. London: Routledge.